

13. Цивьян Т.В. Лингвистические основы балканской модели мира. – М.: 1990. – 240 с.

14. Grzegorzczkova R. Pojęcie językowego obrazu świata//Językowy obraz świata. Praca zbiorowa pod red. J.Bartmińskiego. – Lublin, 1990. – S.41–51.

The article under consideration deals with the problem of the investigation of the linguistic picture of the world upon the formation of the person's attitude to the surrounding reality. The structure of the linguistic picture of the world is analyzed.

Key words: linguistic picture of the world, conceptual picture of the world, language, the model of the world.

Ю.В. Теглівець

СЕМА 'ВОДА' У СТРУКТУРІ СКЛАДЕНИХ НАЗВ

Стаття присвячена вивченню лексико-семантичних особливостей складених назв із семою 'вода' в сучасній українській науково-технічній термінології. Для дослідження лексем, що є структурними компонентами складених назв, використано польовий підхід.

Ключові слова: складена назва, лексико-семантичне поле, лексема, сема 'вода', інтегральна сема, диференційна сема.

На сучасному етапі лінгвісти дедалі більше звертають увагу на те, як світ відображається у свідомості людини і яким чином сприяє цьому лексична система мови.

Слово як одиниця лексико-семантичної системи відображає дійсність у тих елементах, які зіставляються з ознаками позначуваних словом предметів, явищ, процесів, властивостей тощо. Семантичний бік слова є складним явищем, оскільки система мови виявляється у таких аспектах значень, якими вони відрізняються одне від одного. Розуміння мови як системно-структурного утворення спонукало мовознавців до думки про *компонентну структуру* лексичного значення слова. Сутність і призначення *компонентного аналізу*, на думку Б. Плотнікова, зводиться до того, що "в сукупності аналізованих мовних одиниць виділяються ознаки, за допомогою яких одні одиниці різняться між собою, інші, навпаки, об'єднуються" [5, 106]. Високий ступінь абстрактності семантичного компонента сприяє тому, що він може входити у значення різних слів. Тому використання *компонентного аналізу* є актуальним як для аналізу семантичної структури слова, так і для вивчення схожості та близькості між словами і встановлення семантичного зв'язку між ними у структурі складених назв науково-технічної термінології. Це зумовлено тим, що особливим функціональним різновидом літературної мови є наукова мова, основу якої становлять терміни – слова (чи словосполучення), що позначають наукові поняття.

Лексико-семантичні процеси складених назв із семою 'вода' передбачають розвиток семантичної структури тієї лексичної одиниці, яка вже існує в сучасній українській літературній мові, у напрямку спеціалізації цієї одиниці в науково-технічній термінології. Така лексична одиниця набуває нових сем, які розширюють та уточнюють значення того чи іншого компонента у структурі складеної назви, що відповідно впливає на значення терміна в цілому. Слова із семою 'вода' є високочастотними і формують основний лексичний фонд сучасної української мови. Поєднання формального та семантичного аналізу дозволяє визначити, наскільки вагомою є окрема сема у значенні не лише окремих лексем, а й складених назв.

Мета статті: проаналізувати структурно-семантичні особливості складених назв із семою 'вода'.

Структурні компоненти складених назв із семою 'вода' (*вода, озеро, море, ріка, лиман, водний, річковий, акваторія, гідровузол* тощо) мають предметно-логічний аспект та утворюють лексико-семантичне поле із семою 'вода'. Метод поля, незважаючи на неоднозначне трактування та оцінку науковців, набув розповсюдження і найширше застосовується для дослідження лексичних одиниць. Г. Пірус зазначає [4, 324], що побудова поля зводиться до вибору семантичної зони, центром якої буде лексичний ідентифікатор, що поєднує в своїй структурі як семантичні, так і функціональні ознаки, спільні для всього поля.

Лексико-семантичні поля здатні семантично розпадатися на *лексико-семантичні групи*, об'єднані спільною диференційною семою, а ті, у свою чергу, на *лексико-семантичні підгрупи*, для яких сема, що була диференційною для лексико-семантичної групи, стає інтегральною. Відповідно у значенні кожної лексеми, що представляє лексико-семантичну групу чи підгрупу, можна виявити власні диференційні семи. Основною ознакою, за якою відбувається відбір слів у лексико-семантичній групі, є *інтегральна сема*. До неї висуваються такі вимоги [3, 72]: однорідність значення лексем, які відбираються у лексико-семантичне поле; чітка орієнтація

на тип лексико-семантичної групи. Підхід до опису лексико-семантичних полів, що охоплюють одиниці різних частин мови та об'єднані інтегральною семою, вважають досить перспективним, оскільки між членами поля встановлюються не лише семантичні зв'язки, а й функціональні відношення.

Не всі слова у межах лексико-семантичного поля мають однаковий статус: в одних наявні найбільш суттєві диференційні ознаки, тому вони утворюють **ядро** лексико-семантичного поля (рис. 1).

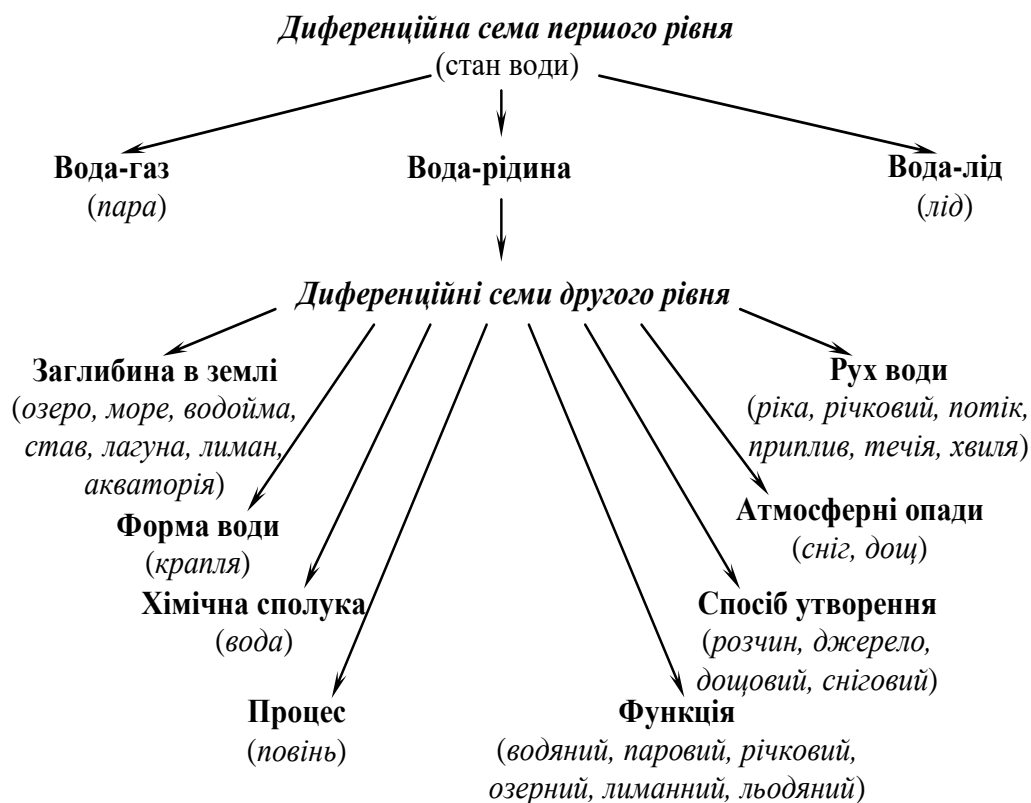

Рис. 1. Схема ядра лексико-семантичного поля із семою 'вода'
Ті лексеми, що мають специфічні диференційні ознаки, становлять **периферію** поля (рис. 2).

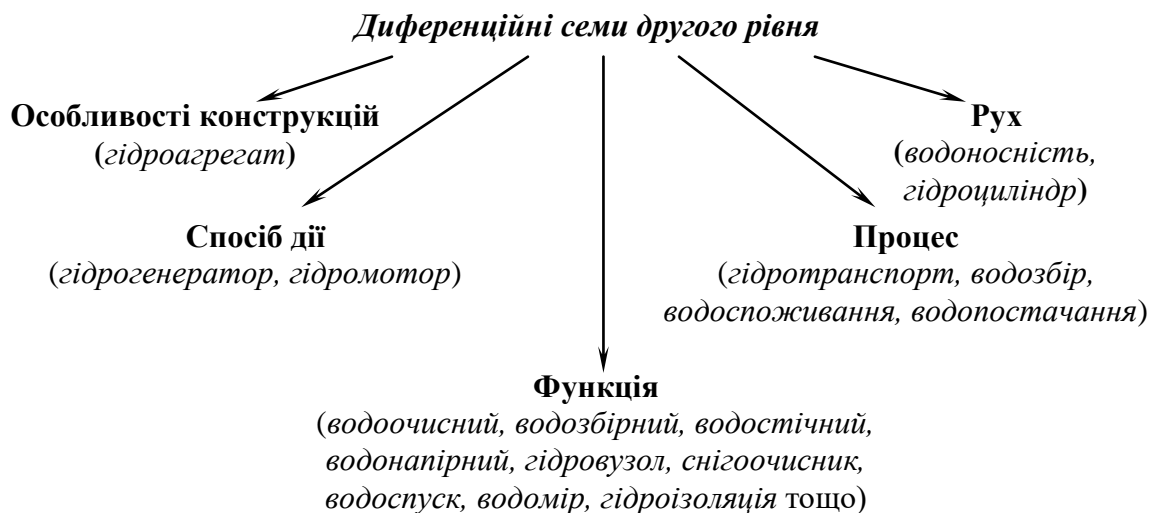

Рис. 2. Схема периферії лексико-семантичного поля із семою 'вода'

Ядро лексико-семантичного поля із семою 'вода' утворюють лексеми, у яких сема 'вода' є інтегральною, зокрема, це іменники *ріка, озеро, море, водойма (водоймище), вода* тощо, прикметники *водний, річковий, краплинний, рідинний*. Ці слова в межах поля завдяки диференційним семам утворюють лексико-семантичні групи та підгрупи.

Периферією лексико-семантичного поля із семою 'вода' є лексеми, у яких сема 'вода' є диференційною, зокрема, це складні слова з композитами **аква-** (*аквадистильатор*), **гідро-** (*гідровузол, гідроелектростанція, гідрологія, гідромеханізація, гідротехніка, гідротурбіна, гідрохімічний* тощо), **водо-** (*водозабір, водозабірний, водовід, водовбирання, водовідлив, вододіл, водозлив, водокористування, водомір, водоносність, водопровід* тощо), **льодо-** (*льодохід*), **паро-** (*пароподібний*) тощо. Інтегральними можуть бути семи – 'споруда' у лексемах *водозабір* – "споруда для забирання води з річки, водоймища і т. ін." (ВТСУМ, 154), *водонідіймач* – "споруда для підіймання води" (СУМ, I, 721), *водоприймач* – "споруда для забирання води з річки, водоймища і т. ін." (СУМ, I, 720–721) та ін.; 'функція' у лексемах *водоочисний* – "який очищає воду" (СУМ, I, 721), *водонапірний* – "який подає воду під дією тиску" (СУМ, I, 721), *водозбірний* – "який збирає, нагромаджує воду" (СУМ, I, 720) та ін.; 'прилад' у значенні лексем *водомір* – "прилад для вимірювання витрат води" (СУМ, I, 720), *аквадистильатор* – "прилад для перегонки води" (СУМ, I, 376) та ін.; 'механізм' у значенні лексем *гідротурбіна* – "двигун з обертовим рухом, у якому використовується енергія потоку води" (ВТСУМ, 181), *гідроагрегат* – "агрегат, що складається з гідротурбіни й гідрогенератора" (СІС, 194), *гідроциліндр* – "гідролічний двигун із зворотно-поступальним рухом поршня" (СІС, 198) тощо.

Як компонент складеної назви слова із семою 'вода' не лише уточнюють, а й набувають нових диференційних сем. Наприклад, у лексемі *дощ* ("атмосферні опади, що випадають з хмар у вигляді краплин води" (СУМ, II, 402) інтегральною є сема 'атмосферні опади', диференційними – семи 'форма', 'характер руху', 'спосіб утворення'. Як компонент складених назв ця лексема конкретизує диференційну сему 'спосіб утворення' (*дощ итучний*) та набуває диференційних сем 'колір' (*дощ кривавий, дощ кольоровий*), 'характер руху' (*дощ дрібний, дощ інтенсивний*), 'хімічна характеристика' (*дощ кислотний*), 'функція' (*дощ атмосфероочисний, дощ очищувальний*).

У значенні лексеми *вода* ("прозора, безбарвна рідина, що становить собою найпростішу хімічну сполуку водню з киснем" (СУМ, I, 716–717)) інтегральною є сема 'хімічна сполука', а диференційною є сема 'колір'. Якщо у значенні лексеми *вода* спостерігаємо відсутність семи 'вода', то в складених назвах із таким компонентом ця сема є інтегральною. Крім того, у значенні термінів лексема *вода* уточнює диференційні семи 'колір' (*вода рожева, вода забарвлена*), 'хімічна характеристика' (*вода мінералізована, вода деаерована, вода деіонізована, м'яка вода, вода жорстка, вода знесолена, вода знекремнена*), а також набуває таких диференційних сем: 'руйнування' (*вода агресивна*), 'рух' (*вода проточна, вода нерухома, вода транзитна*), 'місце утворення' (*вода поверхнева, вода підземна, вода котлова*), 'функція' (*вода купальна, вода зрошувальна [іригаційна], вода охолоджувальна, вода лікувальна, вода живильна*), 'вбирання вологи' (*вода гігроскопічна*), 'ступінь забруднення/очищення' (*вода прозора, вода очищена, вода брудна, профільтрована річкова вода, вода чиста*), 'якість' (*вода сумнівної якості*).

У значенні лексеми *приплив* ("періодичне підвищення рівня води в океанах і відкритих морях; // збільшення кількості води де-небудь" (ВТСУМ, 944) інтегральною є сема 'рух', диференційними – семи 'місце утворення', 'темпоральна характеристика', 'кількість'. У складених назвах із семою 'вода' ця лексема набуває диференційної семи 'колір' (*приплив блакитний, приплив зелений, приплив червоний*).

У значенні лексеми *лід* ("замерзла вода; вода, що перейшла в твердий кристалічний стан; // сукупність суцільної маси замерзлої води" (СУМ, IV, 508)) інтегральною є сема 'стан води', диференційними – семи 'процес', 'температура'. У складених назвах ця лексема набуває диференційних сем 'місце утворення' (*лід внутрішньоводний, лід глибинний, лід донний*), 'спосіб утворення' (*лід итучний, лід наслудовий*), 'хімічна характеристика' (*лід кристалічний*), 'форма' (*лід млинчастий*), 'якість' (*лід аморфний, лід крихкий, лід сухий, лід щільний*).

У значенні лексеми *лиман* ("затока з морською водою в гирлі річки або озера поблизу моря, іноді багата на грязі з лікувальними властивостями" (СУМ, IV, 485)) інтегральною є сема 'заглибина в землі', диференційними – семи 'функція', 'місце утворення'. У складених назвах ця лексема набуває диференційних сем 'темпоральна характеристика' (*лиман тимчасовий*), 'спосіб утворення' (*лиман природний*) тощо.

Сема 'вода' у складених назвах має такі особливості:

– властива значенню одного із компонентів, вона не завжди є частиною дефініції терміна. Це дає можливість визначити, чи є сема ‘вода’ явною у семантичній структурі термінів, чи прихованою (або відсутньою). Зокрема, відсутність семи ‘вода’ спостерігаємо в значенні медичних термінів. Наприклад, у складеній назві *озеро слізне* є компонент із явною семою ‘вода’ – *озеро* – “природна або штучна заглибина, заповнена водою” (СУМ, V, 653). У дефініції терміна сема ‘вода’ відсутня – “анатомічний утвір між верхньою і нижньою повіками в присередній частині очної щілини” (УЛАМТС, II, 183).

У складеній назві *водопровід мозку* сема ‘вода’ є в значенні компонента *водопровід* – “система труб, нагнітальних установок, фільтрів і т. ін. для подавання води до місць споживання” (СУМ, I, 721) і відсутня в дефініції терміна – “порожнина середнього мозку у вигляді вузького каналу, що сполучає третій і четвертий шлуночки мозку” (УЛАМТС, I, 246). Аналогічно терміни *водопровід завитки* – “канал у піраміді вискової кістки, що з’єднує перилімфатичний простір завитки з субарахноїдальним” (УЛАМТС, I, 333), *водопровід присінка* – “канал у піраміді вискової кістки між присінком кісткового лабіринту та порожниною черепа” (УЛАМТС, I, 246).

У складеній назві *перець водяний* диференційна сема ‘вода’ властива компоненту *водяний* (“1. Стосується води; 2. Який живе або росте у воді чи на її поверхні; 3. Який діє за допомогою води” (ВТСУМ, 155)) і відсутня в дефініції терміна – “однорічна трав’яниста рослина; використовується як кровоспинний засіб при маткових і гемороїдальних кровотечах” (УЛАМТС, I, 246);

– сема ‘вода’, яка була диференційною у семантичній структурі терміна, стає інтегральною в науковому понятті. Наприклад, у складеній назві *агресивність води* інтегральною є сема ‘руйнування’, а сема ‘вода’ – диференційною, яка стає інтегральною у значенні терміна – “здатність природної води, насиченою киснем і двооксидом вуглецю, кородувати різні матеріали” (Балабан, 272).

Аналогічний процес зміни диференційної семи на інтегральну спостерігаємо у складених назвах *ерозія водна*, *ерозія краплинна*. У зазначених термінах інтегральною є сема ‘руйнування’, властива значенню стрижневого компонента *ерозія* (“порушення шару епітеліальної тканини або слизових оболонок під впливом різних подразників...” (СІС, 317)). У дефініції складених назв інтегральною стає сема ‘вода’: *ерозія водна* – “фізична ерозія, при якій руйнування ґрунту відбувається під дією талих, дощових або промивних вод” (ТСІЗЗ, 68); *ерозія краплинна* – “водна ерозія, при якій руйнування незахищеної поверхні відбувається під кінетичною дією дощових крапель, які розбризкують вниз по схилу на більшу відстань, ніж зверху” (ТСІЗЗ, 69);

– сема ‘вода’, яка була прихованою у значенні компонентів, стає явною у дефініції складених назв. Наприклад, сема ‘вода’ є прихованою у лексемах *ванна* – “велика, довгаста посудина для миття, купання” (ВТСУМ, 74), *душ* – “пристосування для обливання тіла водяними струминками” (ВТСУМ, 252). У сполученні з іншими компонентами, утворюючи складені назви, сема ‘вода’ є в дефініції термінів: *душ висхідний* – “душ, при якому тонкі вертикальні струмини води спрямовані знизу вгору” (УЛАМТС, I, 423), *душ віяловий* – “душ, при якому вода витікає у формі віяла” (УЛАМТС, I, 423), *душ голчастий* – “душ, при якому на тіло зверху спрямовані під тиском багато тонких струмин води” (УЛАМТС, I, 423); *ванни азотні* – “лікувальні купелі у воді, насиченій азотом” (УЛАМТС, I, 203), *ванни газові* – “лікувальні купелі в прісній воді” (УЛАМТС, I, 203), *ванни карбонатні* – “лікувальні купелі в природних або штучних мінеральних водах із вуглекислим газом” (УЛАМТС, I, 203), *ванни кисневі* – “лікувальні купелі в прісній воді, штучно збагаченій киснем” (УЛАМТС, I, 203), *ванни контрастні* – “ванни з почерговою дією на хворого теплої і холодної води” (УЛАМТС, I, 203), *ванни мінеральні* – “купелі в природних або штучних мінеральних водах” (УЛАМТС, I, 203) тощо.

Отже, лексико-семантичні особливості компонентів складених назв із семою визначаються їх місцем та роллю у певній терміносистемі. Наявність спільних диференційних сем у семантичній структурі складених назв визначає способи їх функціонування, що позначається на синтагматичних особливостях компонентів складених назв.

ЛІТЕРАТУРА

1. Балабан Т. Англійсько-український словник-довідник інженерії доквілля: – Близько 1500 термінів / Уклад Тимотей Балабан. – Львів: Вид-во Державного ун-ту “Львівська політехніка”, 2000. – 400 с.
2. Великий тлумачний словник сучасної української мови / Уклад. і голов. ред. В.Т. Бусел. – К.: Ірпінськ: ВТФ “Перун”, 2001. – 1440 с.
3. Кузнецов А.М. От компонентного анализа к компонентному синтезу. – М.: Наука, 1986. – 123, [2] с.
4. Пірус Г. Класифікація семантичних типів предикатів на основі побудови поля // Українська термінологія і сучасність: Зб. наук. пр. – Вип. 6 / Відп. ред. Л.О. Симоненко. – К., 2005. – С. 323 – 327.

5. Плотников Б. А. Основы семасиологии. – Минск: Вышэйшая школа, 1984. – 223 с.
6. Словник іншомовних слів / за ред. О. Мельничука. – К.: Головна редакція УРЕ, 1985.
7. Словник української мови: В 11-ти т. – К.: Наукова думка, 1970 – 1980.
8. Тлумачний словник із загального землеробства / За ред. В.П. Гудзя. – К.: Аграрна наука, 2004. – 224 с.
9. Українсько-латинсько-англійський медичний тлумачний словник / за ред. чл.-кор. АМН України М. Павловського, докт. фарм. наук, проф. Л. Петрух, канд. мед. наук І. Головка. У 2 т. – Львів, 1995.

This article is devoted to the study of lexical-semantic peculiarities of the compound names with the seme 'water' in the contemporary Ukrainian scientific-technical terminology. The field method was used during the studies of the component structure of the meaning of the lexemes containing the seme 'water'.

Key words: compound names, lexical-semantic fields, lexeme, seme 'water', integral seme, differential seme.

М.М. Цілина

НОМІНАЦІЯ УРБАНОНІМІВ ЗА ЇХ ВІДНОШЕННЯМ ДО ІНШИХ ОБ'ЄКТІВ

Статтю присвячено вивченню власних назв об'єктів міського простору столиці України – урбанонімів. Зокрема, розглянуто принцип номінації за відношенням цих назв до інших об'єктів, з'ясовано особливості значення таких найменувань та подано їх семантичну класифікацію.

Ключові слова: урбанонім, принцип номінації, семантика власної назви, мотивація урбаноніма.

Сучасна українська ономастика репрезентує часто невпорядковану і динамічну систему найменувань, кількість яких збільшується з геометричною прогресією. Мова, зокрема, йде про назви внутрішньоміських об'єктів, кількість яких в сотні разів зросла, особливо за останнє століття. Таке розмаїття урбанонімів поглибило й актуалізувало проблему їхнього вивчення. Особливої гостроти це питання набуло в столиці України, межі якої постійно розширюються, таким чином створюючи ґрунт для нових найменувань.

Багатоманітний спектр східнослов'янських і європейських досліджень лінгвальних особливостей урбанонімії різко дисонує зі станом вивчення урбанонімії в Україні в цілому і в місті Києві, зокрема. Хоча із початку ХХІ ст. в ономастиці щорічно почали з'являтися наукові розвідки й статті, присвячені урбанонімії. Динаміку розвитку кіровоградської урбанонімії вивчає Р.О. Ляшенко [2], історичну еволюцію топонімії міста Сімферополя детально розглядає В.С. Поляков [5]. Особливості взаємодії київської урбанонімії з держаною ідеологією стали об'єктом аналізу Л.В. Малес [3], проблеми структури внутрішньоміських назв столиці України досліджує М.М.Цілина [6].

Об'єктом цього дослідження стали сучасні годоніми й агороніми столиці України (біля 1300 урбанонімів), предметом – семантичні групи таких найменувань, об'єднані принципом номінації за їх відношенням до інших об'єктів.

На всіх етапах розвитку київської урбанонімії головним виявився принцип номінації об'єкта за відношенням до інших об'єктів, що узгоджується з основною функцією урбанонімів – бути адресою. Цей принцип називання внутрішньоміських топографічних об'єктів здійснюється в основному через ознаку, що характеризує місце розміщення вулиці, провулка, площі відповідно до інших об'єктів, та ознаку, що підкреслює зв'язок одного об'єкта (вулиці, площі) з іншим (населеним пунктом). Процентний склад назв, утворених за цим принципом, складає 40 % від загальної кількості найменувань.

Перша з ознак є спільною для деяких лексико-семантичних груп урбанонімів (68 найменувань). По-перше, її мають назви, мотивовані найменуванням архітектурних об'єктів:

1) культових споруд: *вулиця Братська* (від Братського монастиря), *вулиця Введенська* (від Церкви Введення Пресвятої Богородиці), *вулиця Видубецька*, *вулиця Воздвиженська* (від Хрестовоздвиженської церкви), *вулиця Десятинна* (від Десятинної церкви), *вулиця Златоустівська* (від Церкви Іоанна Златоуста), *вулиця Іллінська* (від Іллінської церкви), *вулиця Костьольна*, *вулиця Костянтинівська* (від Церкви Костянтина і Олени), *вулиця Лютеранська* (від лютеранської кірхи, що діяла з 1842 року), *вулиця Оленівська* (від Церкви Костянтина і Олени), *вулиця Петропавлівська* (вела до Церкви Петра і Павла), *вулиця Покровська* (від Покровської церкви), *вулиця Притисько-*